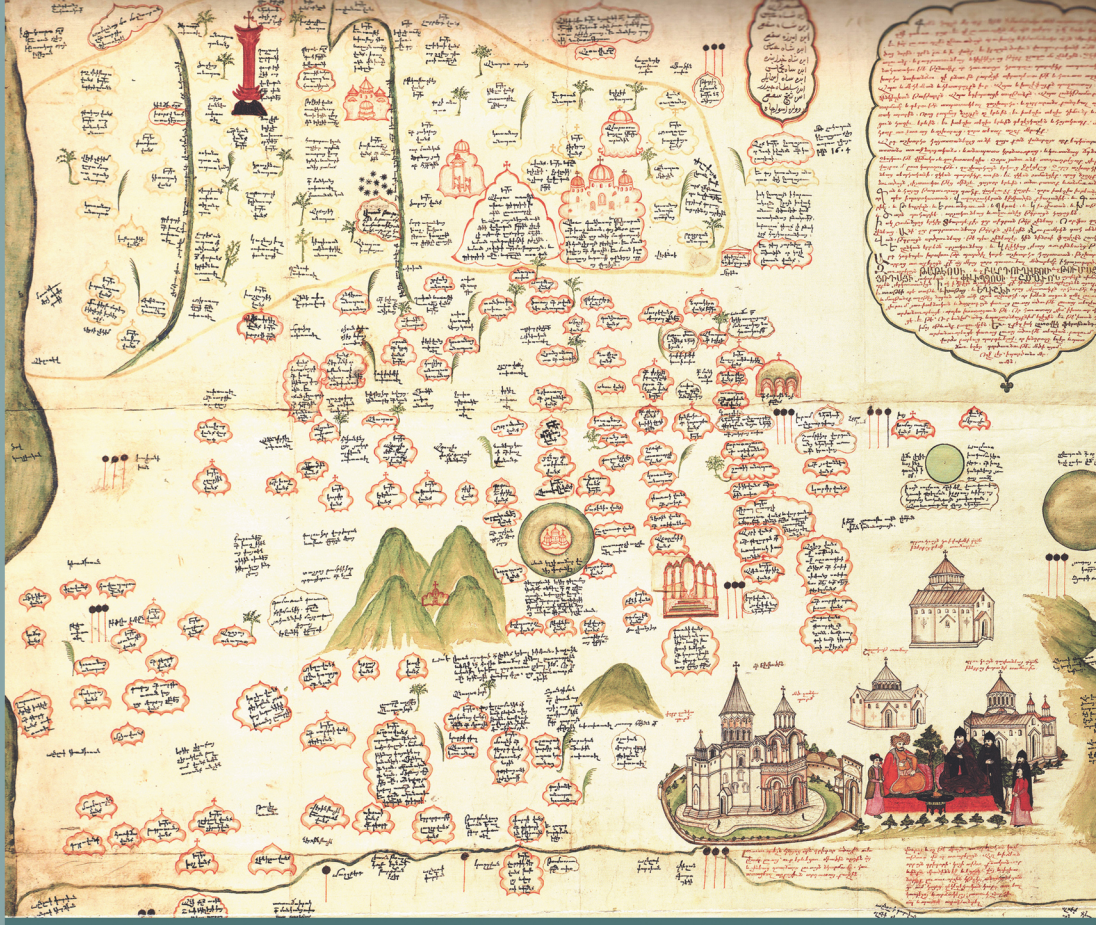

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

4

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES, RA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

PROCEEDINGS OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

НАІА-4

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК, РА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ТРУДЫ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ХАИА-4

YEREVAN
IAE PUBLICATION 2021

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО ИАЭ 2021

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱԻԱ - 4

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

4

ԵՐԵՒԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2021

ՀՏԴ 902:39
ԳՄԴ 63.4+63.5
Հ 720

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Published by decision of the Scientific Council of the Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA

Խմբագրական խորհուրդ
Պավել Ավետիսյան (գլխավոր խմբագիր), Լևոն Աբրահամյան, Ռուբեն Բադալյան, Միհրան Գալստյան, Տորք Դալալյան, Ջուստո Թրաինա, Թեո վան Լինթ, Լորի Խաչատուրեան, Թամար Հայրապետյան, Հարություն Մարության, Համլետ Պետրոսյան, Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Պատրիկ Տօնապետեան, Պիտեր Քաուի

Editorial Board
Pavel Avetisyan (editor-in-chief), Levon Abrahamyan, Ruben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan, Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Tamar Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith, Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝
Սուրեն Հոբոսյան, Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Տորք Դալալյան

Հ 720 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ – 4 / ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2021. – 272 էջ:

ՀԱԻԱ մատենաշարի հերթական՝ 4-րդ հատորն ընդգրկում է Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի և Երևանի պետական համալսարանի հետազոտողների գիտական հոդվածներ, որոնք գրվել են միջգիտակարգային, դաշտային և տեքստաբանական ուսումնասիրությունների հիման վրա, իսկ վերջին բաժնի հոդվածները նվիրված են բանագիտության և ազգագրության պատմությանը:ւ

ՀՏԴ 902:39
ԳՄԴ 63.4+63.5

ISBN 978-9939-886-13-8

© ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2021

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

I. ՄԻՋԳԻՏԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 7

Լևոն Աբրահամյան
Թամանյանի ժողտունը. առասպելաբանություն,
գաղափարախոսություն, ճարտարապետություն 8

Արսեն Բոբոխյան
Կաթքար-վիշապաքար. Երվանդ Լալայանից հարյուր տարի անց 20

Լիլիթ Սիմոնյան
Արևելյան Հայաստանի սրբավայրերը 17-րդ դ. վերջին.
ըստ Երեմիա Քյոմյուրճյանի քարտեզի և Թովմա Վանանդեցու
«Բան չափեալ ’ի սրբազան տեղիս աշխարհին հայոց»-ի 36

Տորք Դալալյան
Նվագարանների առաջացումն ու գործառնությունը
ըստ Վարդան Այգեկցու և Հովհաննես Պլուզի հաղորդած ավանդազրույցի 48

II. ԴԱՇՏԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 61

Յակոբ Զոլաքեան
Անտիոքի հայաբնակ շրջաններու տոհմիկ նուագարանները 62

Հարություն Մարության
Արհեստագործական որոշ ավանդույթների վերափոխումը Տավուշում
(ըստ Իջևան և Դիլիջան քաղաքների նյութերի) 75

Արգամ Երանոսյան
Հայոց տոհմածառերի ազգագրական ուսումնասիրություն.
հիշողություն և սերունդների տեսողական խոսույթ 85

Հասմիկ Հարությունյան
Կաթը և կաթնամթերքը հայ ժողովրդական բժշկության մեջ 93

Անժելա Ամիրիանյան
Վայրի բույսերի թթուները Լոռիում և Տավուշում
(ըստ դաշտային ազգագրական նյութերի) 104

Գարեգին Գրիգորյան
Փոխօգնության տարրերը Տավուշի սահմանամերձ գյուղերում 114

Թորգոմ Աղանյան
Մշակութային ավանդույթների պահպանման և մշակութային էկոլոգիայի
խնդիրները ետաղետյան Գյումրիում 123

Գոհար Սրբեփանյան
Բացառապես կրծքով կերակրման վեցամսյակը՝ որպես
մոր և մանկան կյանքի անցումային փուլ 131

Յուլիա Անտոնյան
«Հայաստանում խաչքավորների պակաս չկա».
խաչքավորի ինստիտուտը ժամանակակից Հայաստանում 142

Լուսինե Ղոնջյան
Սևանի ավազանի բանահյուսական և ազգագրական մշակույթի
արդի վիճակը ըստ 2008–2015 թթ. դաշտային դիտարկումների 154

III. ՏԵՔՍՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 165

Միրանույշ Առաքելյան
Անեծքը և օրհնանքը Ստեփանոս Օրբելյանի
«Պատմութիւն նահանգին Սիսական» երկում 166

Արմեն Ծ. Սարգսյան
Թաղման ժողովրդական ծիսակարգային տարրերի
արտացոլումը հայկական անեկդոտներում 177

Մարինե Խեմչյան
Աստծո միջամտության դրվագը հայ ժողովրդական հեքիաթների սյուժեներում 187

Гоар Меликян
Феминный аспект сказок цикла «Умная дочь крестьянина» 199

IV. ԲԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ 209

Սերգեյ Վարդանյան
Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառի և բանահյուսության
ուսումնասիրության պատմությունից 210

Թամար Հայրապետյան
Հովսեփ Օրբելու բանահավաքչական և բանագիտական գործունեությունը 229

Վարդիթեր Մադաթյան
«Ազգ» հասկացությունը հանրային մարմինների շարքում.
«ազգի», ազգակցական կապերի դրսևորումներ Տավուշում (19–20-րդ դդ.) 241

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ 257

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 265

II

ԴԱՇՏԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գարեգին Գրիգորյան
ՀԱԻ

ՓՈԽՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐՐԵՐԸ ՏԱՎՈՒՇԻ ՍԱՀՄԱՆԱՄԵՐՁ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ

Հարյուրամյակներ շարունակ հանրային հարաբերություններում կարևոր դեր ու նշանակություն է ունեցել մարդկանց և ընտանիքների փոխօգնությունը, որն այսօր էլ պահպանվում է: Հարևանների, ազգակիցների, համայնքների միջև ավանդականորեն ձևավորված փոխօգնությունը արտահայտվել է տնտեսական զբաղմունքների մեջ, առօրյա կենցաղում, անհատական և համայնքային շինարարական և այլ աշխատանքներում: Տնտեսական փոխօգնությունը նպաստել է գյուղատնտեսական գործերի արդյունավետ իրականացմանը: Սույն հոդվածը ներկայացնում է Տավուշի մարզի սահմանամերձ գյուղերում 2016–2017 թթ. հավաքված ազգագրական նյութը, որի տեղեկատուները տարբեր տարիքի և սեռի մարդիկ են Բերդավան, Բաղանիս, Դովեղ գյուղերից:

Հիմնաբառեր՝ Տավուշ, գյուղ, փոխօգնություն, սահմանամերձ, ավանդույթ, գյուղատնտեսություն:

Ներածություն

Պատերազմից և հողերի սեփականաշնորհումից հետո տնտեսական փոխօգնության ոլորտները խորհրդային վերջին տասնամյակի համեմատ ավելացել են, ինչի մասին վկայում են հենց իրենք՝ տեղեկատուները. «*Խորհրդային շրջանում մարդ ավելի քիչ օգնության կարիք զգեր, քանց էսօր: Էսօր մարդ ավելի շատ ա օգնում մեկ-մեկու քանց էն ժամանակ: Էն ժամանակ լավագույն դեպքում գնեիր, ասեիր՝ էսօր մի հարյուր ռուբլի փող ա պետք: Էն ժամանակ մի կտոր հող ունեիր՝ 400–500 մետր, էդ հավեսի համար կմշակեիր: Մեկ էլ կարող ա ինչ-որ մեկը տուն սարքելիս ըլեր, գնեինք օգնեինք*»[1]:

Տավուշի մարզում փոխօգնության բարձր ցուցանիշ են գրանցել նաև էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունները, ըստ որոնց՝ հատկապես գյուղերում այն կազմում է 68%: 1980 թ. հետ համեմատած՝ գյուղական բնակավայրերում այս ցուցիչն աճել է շուրջ 7%-ով[2]:

Դրան զուգահեռ, վերջին տասնամյակում տարբեր աշխատանքների իրականացման նպատակով միմյանց օգնելը աստիճանաբար տեղը զիջել է վարձու աշխատանքին: Տեղեկատուներից մեկի խոսքով՝ «*Առաջ անվարձ էր, հիմա նոր՝ էս վերջին ժամանակները, արդեն գոյության, ապրելու հարց ա, որ մարդիկ փող չունին, կամա թե ակամա ուզում են, ասենք՝ փեղը կոտորելու հա-*

1 Բերդավան, 2016 թ., տղամարդ 59 տ.:

2 Զաքարյան 2010, 32:

մար 2000 դրամ են ուզում: Եթե առաջ քեզ նվիրատվություն աներ, փեսդ կոտրեր և այլն, հիմա արդեն դու դրա համար վարձատրում ես, որովհետև արդեն նյութականն ա մեջտեղ գալիս: Ինչ անի, ապրելու հնար չունի»[3]:

Խոտհունձ

Տնտեսական փոխօգնության պարզ ձևերից ամենատարածվածը խոտհնձի շրջանում միմյանց օգնության ձեռք մեկնելն էր: Ըստ էության, դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ խոտհունձը կարճ ժամանակահատվածում իրականացնելու անհրաժեշտություն կար, քանի դեռ ձմեռվա համար որպես անասանկեր մթերվող խոտը չէր չորացել:

Խոտհնձի ժամանակ փոխօգնությունն անկայուն բնույթ ուներ. տարբեր տարիների միմյանց կարող էին օգնության հասնել տարբեր մարդիկ: Հիմնականում միմյանց օգնելու համար համախմբվում էին ընկերներով, իսկ երբեմն էլ հարևաններով կամ ազգականներով. «*Խոտ հնձել ա, խոտ կրել ա՝ համախմբվում ենք: Թաղով, ընկերներով հավաքվում ենք, ում հետ քու ասպղը բռնում ա, ու գնում խոտերը բերում: Սկզբում գնում ենք նրանը բերում, հետո քոնը բերում... հերթով բերում ենք: Հիմա մի քիչ գներն ա թանկացել: Մի ժամանակ խոտ բերելու համար փող չէին վերցնում. տրանսպորտը՝ որպես գեղացի, փող չէր վերցնում, մենակ վառելիքի համար էինք տալիս*»[4]:

Այլ իրավիճակ էր տիրում եղբայրների պարագայում: Հաճախ եղբայրների պատկանող հողատարածքները գտնվում էին հարևանությամբ, և, բնական է, որ վերջիններս հողի հետ կապված աշխատանքները պիտի համատեղ կատարեին. «*Դե բարեկամները միշտ էլ կանգնած են իրար թիկունք. օրինակ՝ մեր հողերը ես, իմ երկու ախպերները, իմ հորոխպոր տղերքը մի տեղ ենք ստացել, իրար կպած ա մեր հողերը: Էղել ա՝ ես գնացել եմ, տեսել եմ իմ ախպերը կամ իմ հորոխպոր տղեն ընդի աշխատում ա, մի գերանդի էլ ես եմ վեր ռնում, մի պերիոդ օգնում, կամ՝ հակառակը: Իսկ սովորական օգնություն լինում ա, դե բարեկամներ ենք, իրար տուն գնալ-գալ, մեկին պակաս-պռատ, իրար օգնում ենք: Առանց դրա չի լինի, մենակ չես կարա ստեղ ապրես*»[5]:

Գյուղատնտեսական այլ աշխատանքներ

Փոխադարձ օգնությունն առկա էր այլ տնտեսական աշխատանքներում ևս՝ այգեգործության, դաշտավարության, անասնապահության և այլ բնագավառներ: Եթե գյուղացիներից մեկը օգնել է մյուսներին նմանատիպ աշխատանքների կատարման ժամանակ, ապա ինքը ևս կարող է ակնկալել վերջիններիս աջակցությունը. «*Եգիպտացորենի մշակման հետ կապված գիտեմ մի 5–6 մարդ, որ էս էրկու օրը գալու են՝ օգնության կարգով, ես արել եմ իրենց համար ու իրավունք ունեմ իրենց կանչելու*»[6]:

3 Բերդավան, 2016, թոշակառու կին:

4 Բաղանիս, 2016 թ, տղամարդ 63 տ.:

5 Բերդավան, 2016 թ.:

6 Բերդավան, 2016 թ., տղամարդ 69 տ.:

Գյուղական համայնքներում հարևան սեփականատերերի համատեղ տնտեսական գործունեության հիմքի վրա ստեղծված կոոպերատիվներ գոյություն չունեն, չնայած դրա դրական ընկալմանը: Մեջբերենք տեղեկատուներից մեկի խոսքը. «*Կոոպերատիվը մարդուն համախմբում ա, համատեղ աշխատանքը ավելի ձեռնտու ա, օրինակ՝ սովխոզ էր կամ կոլխոզ, ինչ վատ էր, ասել ժողովրդին՝ սելը բարձեին, պանիրը, յուղը և այլն, բերեին թաղերում աշխատի դիմաց բաժանեին, էն իրանց համար ավելի ձեռնտու էր, քանց թե էս վարիանտը: Ժողովուրդը սոված ա, ստիպված տեղահան ա լինում*»[7]:

Սույն հետազոտության շրջանակում այցելած գյուղերից միայն Բերդավանում կար կոոպերատիվ, որ ստեղծել էին մի խումբ համախոհ ընկերներ, ովքեր ծխախոտ էին մշակում: Սակայն ինչպես նշեց կոոպերատիվի հիմնադիրներից Վարդանը՝ այն իրեն այլևս չի արդարացնում և փակվելու եզրին է:

Բնակարանաշինություն

Ավանդական փոխօգնության ոլորտներից մեկը բնակարանաշինությունն էր: Ամբողջ գյուղը հավաքվում և տուն էր կառուցում նոր կազմավորվող ընտանիքի համար: Ավանդական բնակարանային շինարարարության մանրամասներ նկարագրել են մի շարք հայ ազգագրագետներ[8]:

Բնակարանային շինարարության համատեղ իրականացումը Տավուշի մարզի սահմանամերձ գյուղերում պահպանվել է բավական երկար ժամանակ: Այն համատարած բնույթ է ունեցել մինչև 20-րդ դարի վերջերը և որոշակիորեն պահպանվել է նաև այսօր. «*Մի 10–15 տարի առաջ եթե մեկը տուն էր սարքում, սաղ գյուղով հավաքվում հավասար օգնում էին, շատ լավ ադաթ էր: Բայց հիմի ըրենց չի*»[9]:

Տեղեկատուներից մեկ ուրիշն էլ այս առթիվ ավելացնում է. «*Դե, օրինակ, ես իմ միջնեկ տղի համար երեք տարի առաջ տուն էի շինում, արդեն պրծել եմ, սաղ գեղը գեր մասնակցեր: Հենց իմանում էին էսօր հիմքն եմ լցնում՝ մի 25–30 տղով գալիս էին օգնում: Պատելու վախտը էնքան հավաքվեցին, ասի՝ տղե՛րք, էսքան պետքը չի, գնացե՛ք, երբ որ պետքը կգա, կկանչեմ*»[10]:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ մեր ժամանակներում համատեղ բնակարանաշինությունը աստիճանաբար դուրս է մղվում հանրային կյանքից, որի պատճառներից մեկն էլ այն է, որ գյուղերում նման աշխատանքների կարիք չի զգացվում, քանի որ զգալի տոկոս է կազմում բնակչության արտահոսքը դեպի հանրապետության քաղաքներ ու արտերկիր, ինչի հետևանքով ավելացել են անբնակ մնացած տները: Նոր կազմավորվող ընտանիքները հաճախ բնակվում են հենց այդ տներում: Գյուղերում վերջին շրջանում կառուցված տները պատկանում են դրսում բնակվող համագյուղացիներին, ովքեր կառուցման ժամանակ հիմնականում օգտագործում են վարձու աշխատուժ:

7 Բերդավան, 2016 թ., թոշակառու կին:

8 Նահապետյան 1979, 198–206:

9 Բերդավան, 2016 թ.:

10 Դովեղ, 2016 թ., տղամարդ 61 տ.:

Բարեկարգման և մաքրման աշխատանքներ

Համատեղ իրականացվող աշխատանքներից է նաև ճանապարհների ու փողոցների բարեկարգումն ու մաքրումը. «*Գյուղը համայնքով էլ է անում, բայց ավելի շատ՝ մի քանի հոգի հավաքվում են, իրանց փողոցը մաքրում, էտ էլ կա*»[11]:

Տեղեկատուներից մեկը կարևորեց համատեղ իրականացվող մեկ այլ աշխատանք՝ հանրային նշանակության տարածքների մաքրումը, որը կազմակերպում է գյուղապետարանը. «*Օրինակ՝ ամեն մարդ իր ազգականների գերեզմանները մաքրում ա, բայց քանի որ կան ընտանիքներ, որոնք ասենք՝ գերանդի քաշող, աշխատող չունեն, համայնքային կարգով այդ տարածքները մաքրելու նպատակով կազմակերպվում է շաբաթօրյակ: Անձամբ ես էլ եմ մասնակցել: Նշանակություն չունի, թե ում գերեզմանի մոտն ես մաքրում. մի կողմից մտնում ենք, մյուս կողմից մաքրելով դուրս գալիս*»[12]:

Համայնքի միջոցով կատարվել են նաև մեկանգամյա աշխատանքներ, որոնք, սակայն, գյուղի կյանքում կարևոր դեր ու նշանակություն ունեն, օրինակ՝ գազաֆիկացում, ջրամատակարարում և այլն: Տեղեկատուներից մեկը պատմում է. «*Ես հիշում եմ՝ գազը քաշելու ժամանակ Ռուսաստանում մեր գեղացիք փող հավաքեցին, մենք էլ գործն արեցինք: Էս Բերդավանի գազի 80 տոկոսը մասնավոր փողով ա արված. գյուղը համ ինքն ա հավաքել, համ դրսից են ուղարկել: Սկզբից դրսից ուղարկեցին, որ պռայեկտ անեն: Էդ վախտ ես էլ էի դրսում, ես էլ եմ փող տվել, հավաքեցինք տղերանցով, մի 2000 դոլար ուղարկեցինք*»[13]:

Ապաստարանների կառուցում

Պատերազմական ժամանակաշրջանում ապաստարաններ են կառուցվել հանրային համատեղ աշխատանքով, որին մասնակցել են առանձին թաղամասերի բնակիչները: «*Առաջին ռմբակոծությունների ժամանակ մեր փողոցից չորս տուն փոս փորեցին՝ բետոնե ծածկով ապաստարան կառուցեցին, գյուղում հիմա մի քանիսը դեռ կան: Էս ճանապարհի տակին թունել կար՝ ջրահեռացման տեղն ա, էն ժամանակ էլ ջուր չկար, հիմա էլ ջուր չկա, դարձրել էին թաքստոց: Էդ թաքստոցում մարդիկ են եղել, որ ամբողջ երեք օր իրենց ընտանիքներով, երեխաներով անընդհատ մնացել են 94–95 թվերին: Մարդիկ էլ կային 2–3 ժամով էին գալիս: Ամենամոտը իմ տունն էր, ինչի կարիք լիներ՝ կարող էին ազատ օգտվել*»[14]:

Ապաստարանները կառուցվում էին ոչ միայն գյուղացիների միջոցներով, այլև գյուղից դուրս գտնվող անհատների օժանդակությամբ: Թե՛ առանձին-առանձին և թե՛ թաղովի՝ համագյուղացիները ձեռնամուխ եղան ապաստա-

11 Բերդավան, 2016 թ.:

12 Բերդավան, 2016 թ., տղամարդ 69 տ.:

13 Բերդավան, 2016 թ., տղամարդ 59 տ.:

14 Բերդավան, 2016 թ., տղամարդ 69 տ.:

բանների կառուցմանը: Ռմբապաստարաններ կառուցողները կարծես մրցում էին միմյանց հետ: Ապաստարաններ կառուցելու գործին աջակցեցին նաև հեռվում գտնվող կոթեցիները, որոնք նյութական և ֆինանսական օգնություն էին ուղարկում: Ապաստարանների համար իր տեխնիկայով հոր էր փորում Այրումում ապրող Ռուբիկը: Արարատ Մուրադխանյանը գյուղի տարբեր թաղերում մասնակցեց 30-ից ավելի ապաստարանների կառուցմանը[15]:

Նյութական օգնություն ընտանիքներին

Հանրային կյանքում փոխօգնության եղանակներից է՝ ազգականների, հարևանների ու ընկերների աջակցությունը արտակարգ իրավիճակում հայտնված ընտանիքներին: Այսպես, երբ համայնքի անդամներից մեկը առողջական լուրջ խնդրի առջև էր կանգնում, սուղ ֆինանսական հնարավորությունների դեպքում՝ աջակցում էին՝ ով որքան կարողանում էր. «*Այ էդ պատերազմի թվերին մենք շատ համերաշխ դառանք իրար հետ, մի մարդու նման կանգնած էինք, հիշում եմ, Ռոբին երբ փարանք օպերացիա անելու, ամբողջ գյուղը կանգնած էր, սաղ գյուղը փող հավաքեց, մի ընկեր ունեինք, սրտի պրոբլեմ ուներ, ամբողջ գյուղը մի մարդու նման, ով ինչքան կարող էր, հավաքեցինք էդ մարդը գնաց օպերացիա եղավ, մինչև հիմա էլ ապրում ա*»[16]:

Տավուշի գյուղական համայնքներում լայն տարածում ուներ մահվան դեպքում մահացածի ընտանիքին աջակցելը. կատարվում էր դրամահավաք, որին մասնակցում էին գրեթե բոլորը. կազմվում էր ցուցակ և յուրաքանչյուրը իր կարողության համապատասխան՝ օժանդակություն էր ցուցաբերում. *…առաջ տխրության ժամանակ կար տրադիցիա, տունը՝ 1000 դրամ հավաքում էր, հետո կամաց-կամաց վերացավ, ժողովուրդը որ քյասիբացավ՝ վերացրին: Հիմա ուզում ենք, պայքարում ենք, որ վերականգնվի, արդեն երկու դեպք եղել ա, որ նորից հավաքել ենք, բայց ո՛չ բոլորն են մասնակցել: Հիմա ագիտացիա ենք անում, որ շարունակվի: Դա լավ ավանդույթ ա, ուզում ենք վերականգնենք*»[17]:

Ինչպես տեսնում ենք, վերոնշյալ փոխօգնության եղանակը նահանջ է ապրել, որի պատճառներից մեկն էլ բնակչության աղքատացումն է: Այս փոփոխությանը նպաստել է նաև միգրացիան, երբ ընտանիքի անդամների կամ մերձավոր ազգականների մի մասը գտնվում է Հայաստանից դուրս: Նրանք, չկարողանալով մասնակցել հուղարկավորությանը, գումար են ուղարկում, ուստիև ավելորդ կամ անպատշաճ են համարում, որ հուղարկավորման և հետագա արարողությունների համար այլ մարդիկ գումար հավաքեն. «Հուղարկավորության բոլոր ծախսերն իրենք են կատարում, նրանց համար դա պատվի հարց է՝ եթե Ռուսաստանում են, փող հավաքելը իրենց պատիվ չի բերում»[18]:

15 Մամյան 2006, 47, 246:

16 Բերդավան, 2016 թ.:

17 Բաղանիս, 2016 թ.:

18 Վարդանյան 2014, 221:

Համատեղ հացթխում

Փոխօգնության տարրեր պահպանվել են նաև առօրյա կենցաղում. ամենատարածվածը՝ համատեղ հաց թխելն է: Սովորաբար 5–7 հարևան կանանցով հավաքվում էին և հաց թխելու համար ընտրում թաղամասի փոերից մեկը: Հաճախ հերթով թխում էին յուրաքանչյուրի հացը: Այս դեպքում կարևոր էր, թե ո՞վ առաջինը կթխի, քանզի ակնհայտ է, որ առաջինը փուռը վառողը անհամեմատ ավելի շատ փայտ կծախսեր. «*Եթե հինգ հոգի են հաց թխողները, էդ հինգից առաջին վառողը հերթով փոխվում ա, առաջին վառողը մի քիչ շատ ա վառում, մնացածները քիչ են վառում, դրա համար հերթով՝ էս անգամ մեկը, մյուս անգամ մյուսը, ըսենց հերթով վառում են: Մնացածի դեպքում հերթն արդեն նշանակություն չունի*»[19]:

Երբեմն լինում են նաև այս ավանդութային նորմից շեղվելու դեպքեր: Օրինակ՝ եղել է դեպք, երբ փուռը մշտապես առաջինը վառել է միևնույն մարդը, քանզի վերջինս զբաղվել է փայտի իրացմամբ և հետևաբար փայտի ձեռքբերման խնդիր չի ունեցել. «*Միասին՝ մի քանի ընտանիքով հաց ենք թխում: Եթե մի հոգին էդ օրը վառում ա, մի 5–6 հոգի թխում են: Ենթադրենք՝ մենք առաջինը վառում ենք, հետո հարևանները գալիս են, ամենքը իրա փեյտով կրակը բորբոքում ա: Առաջին վառողը միշտ շատ ա վառում: Ես էլ, որ շոֆեր եմ, փեյտ շատ ունիմ, առաջինը ես եմ վառում, միշտ ըրենց ա: Եթե ես մի 20 փեյտ եմ վառում, մնացածը 7–8 փեյտով պրծնում են*»[20]:

Փոխօգնության այլ ձևեր

Առօրյա-կենցաղային մակարդակում հանդիպում են փոխօգնության այլ ձևեր ևս՝ կենցաղային տարբեր աշխատանքներում միմյանց օգնության հասնելը, պարզ ապրանքափոխանակությունը, ևն. «*Մենք ընդհանրապես կով չենք ունեցել, բայց մեր տան կաթնամթերքը ոչ մի դեպքում չի պակասել: Էդ եղել ա ապրանք փոխելու կամ առևտրի շնորհիվ: Նա կաթ ունի, նրանից կաթ ենք առնում, մածուն ու պանիր առնում, նա էլ՝ էս չունի, մենք ենք տալիս, ծախում կամ փոխ տալիս*»[21]:

Վերջին շրջանում ի հայտ է եկել որպես փոխօգնություն ընկալվող մի երևույթ, որը սերտորեն առնչվում է արտագաղթին: Տավուշի մարզում աշխատանքային միգրացիան, որ նախկինում մեծ ծավալներ չուներ, լայն տարածում ստացավ անկախության տարիներին[22]: Արդյունքում՝ ի հայտ եկավ մի երևույթ, որն ազգագրության տեսանկյունից կարելի է դիտարկել որպես ազգակցական փոխօգնության ձև, որտեղ կարևոր դեր խաղացին ազգակցական կապերը, երբ օտարության մեջ գտնվող մարդիկ հրավիրում էին առաջին հերթին իրենց մերձավորներին ու բարեկամներին և օգնում աշխատանքի տեղավորվելու

19 Կին 52 տ.:

20 Դովեղ, 2016 թ., տղամարդ 61 տ.:

21 Բաղանիս, 2016 թ., կին 60 տ.:

22 Հմմտ. Գալստյան 2014, 223:

հարցում: Այս երևույթը կարելի է դիտարկել՝ որպես փոխօգնության մի տարբերակ, երբ ազգականները փորձում էին պահպանել ավանդական ազգակցական կապերը նաև օտարության մեջ. «*Ով ընդի հնարավորություն ա ունեցել, բարեկամներին քաշել տարել ա*»[23]:

Այսպիսով, ի մի բերելով Տավուշի մարզի վերոնշյալ սահմանային բնակավայրերից հավաքված նյութերը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ այսօր էլ համայնքներում փոխօգնության շատ եղանակներ շարունակում են գոյատևել և կարևոր դեր կատարել հանրային և ընտանեկան-ազգակցական հարաբերություններում: Ավանդական փոխօգնության եղանակները, կախված՝ տնտեսական համակարգի և ընդհանուր իրավիճակի փոփոխություններից՝ պատերազմ, արտագաղթ ևն, որպես դրական երևույթներ՝ շարունակվում են: Միտումներ կան՝ վերականգնելու մոռացության մատնված որոշ ձևեր, քանի որ սոցիալ-տնտեսական արդի պայմաններում փոխօգնության շնորհիվ հնարավոր է դառնում դյուրացնել մարդկանց առջև ծառացած տարբեր խնդիրների լուծումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱԼՍՏՅԱՆ 2014
Գալստյան Մ. Վ., Աշխատանքային միգրացիան Տավուշում // Տավուշ. սոցիալ-մշակութային գործընթացներ (խմբ. Ս. Վարդանյան, Լ. Վարդանյան), Երևան, «Գիտություն», 2014, 83–125:

ՋԱՔԱՐՅԱՆ 2010
Ջաքարյան Թ. Ջ., Փոխօգնության դրսևորման արդի ձևերը ՀՀ Տավուշի և Սյունիքի մարզերի բնակչության շրջանում // Հայ ժողովրդական մշակույթ 15. Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում (խմբ. Լ. Հ. Աբրահամյան, Ա. Ջ. Թադևոսյան, Թ. Լ. Հայրապետյան), Երևան, «Գիտություն», 2010, 30–35:

ՄԱՄՅԱՆ 2006
Մամյան Ի. Հ., Մարտնչող Լեռնահովիտ, Երևան, «Արայի լեռ փրինթ», 2006:

ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ 1979
Նահապետյան Ռ. Ա., Ազգակցական և համայնքային փոխօգնության ձևերի վերապրուկները աղձնիքահայության մեջ // Բանբեր Երևանի Համալսարանի, 1979, թիվ 1 (37), 198–206:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2014
Վարդանյան Լ. Մ., Տավուշցիների ընտանեկան ծիսակարգը // Տավուշ. սոցիալ-մշակութային գործընթացներ (խմբ. Ս. Ա. Վարդանյան, Լ. Մ. Վարդանյան), Երևան, «Գիտություն», 2014, 165–221:

23 Բերդավան, 2016 թ.:

Гарегин Авагович Григорян
Институт археологии и этнографии

ЭЛЕМЕНТЫ ВЗАИМОПОМОЩИ В ТАВУШСКИХ ПОГРАНИЧНЫХ СЕЛАХ

Ключевые слова: Тавуш, село, взаимопомощь, приграничный, традиция, сельскохозяйственный.

Обобщая исследование по теме «Элементы взаимопомощи в северных приграничных селах Тавуша», можно констатировать, что в приграничных общинах определенные категории взаимопомощи продолжают существовать и сегодня, играя важнейшую роль в общественных и семейно-родственных отношениях. Традиционные способы взаимопомощи, в зависимости от изменений, диктуемых временем и ситуацией, – изменение экономической формации, эмиграция, фактор военных действий и т.д. – претерпели ряд изменений. Следует отметить, что сам факт существования взаимопомощи воспринимается обществом весьма положительно, и это считается очень желательным, а в иных случаях – и необходимым. Вот почему следует поддерживать и сохранять жизнеспособные формы такой взаимопомощи.

По сей день самым распространенным видом взаимопомощи остается традиция оказания помощи друг другу в ведении хозяйства, как-то: совместное осуществление тех или иных сельскохозяйственных работ (сенокос, сбор урожая и т.д.), совместное возведение строений общественного или индивидуального назначения (строительство жилых домов, возведение либо реставрация памятников), а также выполнение работ внутриобщинного значения (уборка улиц и кладбищ, благоустройство дорог и так далее). Взаимная помощь способствует повышению эффективности труда. В основном помощь друг другу оказывают друзья, а также родственники и соседи. В частности, элементы взаимопомощи обрели широкое распространение после приватизации земель, что нашло отражение в выполнении тех или иных сельскохозяйственных работ. Однако впоследствии такая форма взаимопомощи была постепенно вытеснена, уступив место наемному труду, но при этом не исчезнув окончательно.

Garegin A. Grigoryan
Institute of Archaeology and Ethnography

ELEMENTS OF MUTUAL ASSISTANCE IN THE BOUNDARY-ADJACENT VILLAGES OF TAVUSH

Keywords: Tavush, village, mutual assistance, boundary-adjacent, tradition, farm works.

Thereby summing up this study on the issue of the "Elements of mutual assistance and help in the northern boundary-adjacent villages of Tavush", one could state that in the near-border communities certain categories of mutual assistance keep existing by today, playing an essential role in social and family-related communication. Traditional ways of mutual assistance, depending on the changes predicted both by time and situation – the change in economic formation, emigration, the factor of military operations, etc., have faced a whole number of changes. It

should be noted that the fact of existence of mutual assistance itself uses to be accepted by the society very positively, and exactly this existence is considered to be as very desirable, and in some cases also even as necessary. That is why there is an obvious need to support and securely manage all the viable forms of this mutual assistance.

As of today, the most common type of mutual assistance and help is the tradition of helping each other in the field of farming, such as joint implementation of various agricultural and farm works (haymaking, harvesting, etc.), joint construction of public or private buildings (construction of residential houses, the raising or restoration of monuments), as well as carrying out the intra-community works (cleaning streets and cemeteries, roads improvement and repair etc.). Mutual assistance contributes and increases the improvement of labor efficiency. Generally, these are friends helping each other, as well as relatives and neighbors providing mutual help. In particular, the elements of mutual assistance have gained wide acceptance after the privatization of lands, in the form of carrying certain agricultural works. However, afterwards, at later times, this form of mutual assistance has been gradually ousted, yielding its place to the wage labor, while still not disappearing completely.

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Աբրահամյան Լևոն Հմայակի

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արդիականության ազգաբանության բաժնի վարիչ

Աղանյան Թորգոմ Գրիգորի

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Ազգագրության բաժնի գիտաշխատող

Ամիրխանյան Անժելա Վազգենի

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Ազգագրության բաժնի գիտաշխատող

Անտոնյան Յուլիա Յուրիի

պատմական գիտությունների թեկնածու, Երևանի պետական համալսարանի Մշակութաբանության ամբիոնի դոցենտ

Առաքելյան Սիրանույշ Շաքարի

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանահյուսության տեքստաբանության բաժնի գիտաշխատող

Բորոխյան Արսեն Ալեքսանդրի

պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի փոխտնօրեն

Գրիգորյան Գարեգին Ավագի

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Ազգագրության բաժնի ավագ լաբորանտ

Դալալյան Տորք Սամվելի

բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի վարիչ

Երանոսյան Արգամ Ալեքսանի

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արդիականության ազգաբանության բաժնի գիտաշխատող

Խեմչյան Մարինե Հայկի

բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող

Հայրապետյան Թամար Լազարի

բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանահյուսության տեքստաբանության բաժնի վարիչ

Հարությունյան Հասմիկ Թելմանի

Երևանի պետական համալսարանի Հնագիտության և ազգաբանության ամբիոնի դասախոս, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Ազգագրության բաժնի գիտաշխատող

Ղոեցյան Լուսինե Խաչատուրի

բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի գիտաշխատող

Մաղաթյան Վարդիթեր Օնիկի

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Ազգագրության բաժնի ավագ լաբորանտ

Մարության Հարություն Տիրանի

պատմական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և *ազգագրության ինստիտուտի Արդիականության ազգաբանության բաժնի գլխավոր գիտաշխատող, Հայոց Ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն*

Մելիքյան Գոհար Էդուարդի

բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանահյուսության տեքստաբանության բաժնի ավագ գիտաշխատող

Զոլաքեան Յակոբ Մարտայի

պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի գլխավոր գիտաշխատող

Սարգսյան Արմեն Շավարշի

բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող

Սիմոնյան Լիլիթ Դիմիտրիի

պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվի վարիչ

Ստեփանյան Գոհար Յուրիի

պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արդիականության ազգաբանության բաժնի ավագ գիտաշխատող

Վարդանյան Սերգեյ Գագիկի

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի գիտաշխատող

СОДЕРЖАНИЕ

I. МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ 7

Л. А. Абрамян
Народный дом Таманяна: мифология, идеология, архитектура 8

А. А. Бобохян
Каткар-вишапакар: спустя сто лет после Ерванда Лалаяна 20

Л. Д. Симонян
Святилища Восточной Армении в конце 17-го в.
по карте Еремии Кёмюрчяна и поэме Товмы Ванандеци
«Поэтическое слово о святых местах земли армянской» 36

Т. С. Далалян
Происхождение и использование музыкальных
инструментов согласно легенде, переданной
Варданом Айгекци и Ованесом Плузом 48

II. ПОЛЕВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ 61

А. М. Чолакян
Народные музыкальные инструменты армянонаселенных районов Антиоха 62

А. Т. Марутян
Трансформация некоторых традиций ремесленничества
в Тавуше (по материалам городов Иджеван и Дилижан) 75

А. А. Ераносян
Этнографическое исследование армянских генеалогических древ:
память и визуальный дискурс поколений 85

А. Т. Арутюнян
Молоко и молочные продукты в народной медицине армян 93

А. В. Амирханян
Традиция изготовления маринадов и солений
из диких трав в областях Лори и Тавуш
(по материалам этнографических полевых исследований) 104

Г. А. Григорян
Элементы взаимопомощи в тавушских пограничных селах 114

Т. Г. Аганян
Проблемы сохранения культурных традиций и вопросы
культурной экологии в Гюмри после землетрясения 123

Г. Ю. Степанян
Шестимесячный период исключительно грудного вскармливания
как переходный этап в жизни матери и младенца 131

Ю. Ю. Антонян
«Недостатка в хачкаворах в Армении нет»:
институт хачкавора в современной Армении 142

Л. Х. Креджян
Современное состояние фольклорно-этнографической
культуры бассейна озера Севан (согласно полевым наблюдениям за 2008–2015 гг.) 154

III. ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ 165

С. Ш. Аракелян
Проклятия и благословения в труде
Степаноса Орбеляна «История области Сисакан» 166

А. Ш. Саркисян
Отражение элементов народного похоронного обряда
в армянских анекдотах 177

М. А. Хемчян
Эпизод вмешательства Бога в сюжетах армянских народных сказок 187

Г. Э. Меликян
Феминный аспект сказок цикла «Умная дочь крестьянина» 199

IV. ИСТОРИЯ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ И ЭТНОГРАФИИ 209

С. Г. Варданян
Из истории исследования диалекта и фольклора
исламизированных амшенских армян 210

Т. Л. Айрапетян
Деятельность Иосифа Орбели в сфере собирания и исследования фольклора 229

В. О. Мадатян
Понятие «азг» в ряду социальных институтов:
проявления «азга», родственных связей в Тавуше (19–20 вв.) 241

ТАБЛИЦЫ 257

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ 265

CONTENTS

I. INTER-DISCIPLINARY STUDIES 7

L. H. Abrahamian
Tamanyan's People's House: Mythology, Ideology, and Architecture 8

A. A. Bobokhyan
Katkar-Vishapakar: One Hundred Years after Yervand Lalayan 20

L. D. Simonyan
Sanctuaries of Eastern Armenia at the End of the 17th Century According to the Map by Yeremia Kyomyurchian and Tovma Vanandetsi's "A Poetry on the Sacral Sites of the Land of Armenians" 36

T. S. Dalalyan
Origin and Use of Musical Instruments According to the Legend Transmitted by Vardan Aygektsi and Hovhannes Pluz 48

II. FIELDWORK STUDIES 61

H. M. Tcholakian
The Traditional Musical Instruments of Armenian-Populated Areas of Antioch Region 62

H. T. Marutyan
Transformation of Several Traditions of Artisanship in Tavush (Based on the Data From Ijevan and Dilijan Cities) 75

A. A. Yeranosyan
Ethnographic Study of Armenian Family Trees: Memory and Visual Discourse of Generations 85

H. T. Harutyunyan
Milk and Milk Products in the Armenian Folk Medicine 93

A. V. Amirkhanyan
Marinades and Pickles Made of Wild Herbs in Lori and Tavush Provinces (Accordind to Field Research Materials) 104

G. A. Grigoryan
Elements of Mutual Assistance in the Boundary-Adjacent Villages of Tavush 114

T. G. Aghanyan
Problem of Cultural Ecology and Maintaining of Cultural Traditions in Gyumri after Earthquake 123

G. Y. Stepanyan
The Six Months' Period of Exclusive Breastfeeding as a Transitional Phase in the Life of Mother and Infant 131

Y. Y. Antonyan
"There is no Lack of Khachkavors in Armenia": the Khachkavor Institute in Contemporary Armenia 142

L. Kh. Ghrejyan
The Current State of the Folkloric and Ethnographic Culture of the Basin of Lake Sevan (According to the 2008–2015 Fieldwork Observations) 154

III. TEXTOLOGICAL STUDIES 165

S. Sh. Arakelyan
The Curse and Blessing in the "History of the Province Sisakan" by Stepanos Orbelian 166

A. Sh. Sargsyan
Ways of Expression of the Humor in the Armenian Jokes on Funeral Ceremony 177

M. H. Khemchyan
The God Intervention Case-Episode in Armenian Folk Fairy Tales 187

G. E. Melikyan
The Aspect of Femininity in the "Clever Farmgirl" Folktale Cycle 199

IV. HISTORY OF FOLKLORE STUDIES AND ETHNOGRAPHY 209

S. G. Vardanyan
From the History of Study of the Dialect and Folklore of the Islamized Hamshen Armenians 210

T. L. Hayrapetyan
Hovsep Orbeli's Activities in Collecting and Researching Folklore 229

V. O. Madatyan
"Azg" as Lineage Organization, Manifestations of Kinship in Tavush (19th–20th Centuries) 241

TABLES 257

INFORMATION ABOUT AUTHORS 265

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՒ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
4

Տեխնիկական քարտուղար՝ Անի Սարատիկյան
Ռուսերենի խմբագիր՝ Գայանե Հարությունյան
Անգլերենի խմբագիր՝ Հարություն Խուդանյան
Ձևավորում և էջադրում՝ Արթուր Հարությունյան

Չափսը՝ 70×100 1/16: 17 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 250 օրինակ:
ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան:
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24

հատոր 4

ISBN 978-9939-886-13-8